

GYÖRGY PÉTER

Rajk László

(1909. március 8. Székelyudvarhely – 1949. október 15. Budapest)

(1949. január 26. Budapest – 2019. szeptember 11. Budapest)

történelmi szereplő, fiktív tulajdonnév, építész, kortárs művész

Gál Éva és Litván György emlékének

1.

A fikcionalizmus, az elmúlt évtizedekben igen sokszor felmerült, valóban épp oly érdekes, mint fontos filozófiai kérdése a közelmúlt magyar nyelvű diskurzusában is egyre meghatározóbb szerepet játszik.¹ Alább a fikcionalizmus fogalmát a kortárs filozófiai írásokban használtaktól jelentős részben eltérő, bonyolult és megoldatlan kérdésekkel teli értelmezési tartományok találkozhelyének számító politikatörténet kontextusában fogom használni. Az eredetileg a szépirodalmi művekben szereplő tulajdonnevek, azaz a fiktív karakterek kérdését, amelyet Kripke a *Referencia és létezés* című tanulmánykötetében vetett fel, a magyar sztálinizmus legemlékezetesebb performatív előadása kapcsán használom.² A két kontextus radikális eltéréseiből következik, hogy egy valós személy, Rajk László,³ az ellene is indított műperben elkerülhe-

¹ A magam részéről, Saul Kripke: *Naming and Necessity* című, angolul 1972-ben, magyarul 2007-ben megjelent (*Megnevezés és szükségyszerűség*) művét tekintem a diskurzusban való aktív részvétel kezdetének. A kötetet Bárány Tibor fordította. Zvolenszky Zsófia vetette egybe a fordítást az eredetivel, ő írta a könyv glosszáriumát, mely munkában Márton Miklós is közreműködött. A könyvet végül Zvolenszky Zsófia szerkesztette. Közös munkájukról Bárány és Zvolenszky számoltak be a BUKSZ hasábjain, 2013-ban. *Szükségyszerűség és megnevezés Kripke fordítva*. 25. évfolyam 2. sz., 151–162. Kripke hosszú évtizedek után, 2013-ban megjelent kötetéről, a *Reference and Existence*-ről Zvolenszky Zsófia írt a Műútban 2015-ben megjelent, *Pofonegyszerű, kedves Kripkém?* című, a Kiskaté rovatban közölt esszéjében. A kortárs angolszász filozófia munkáira koncentráló rovatot 2015 óta Bárány Tibor szerkeszti. Lásd a *Pop, filozófia satöbbi. A tömegkultúra művészetelmélete* című, az első évben megjelent írást Noel Carroll: *Minerva's night out. Philosophy, pop culture, and moving pictures* című kötetéről. Ugyancsak itt látott napvilágot 2020-ban Dombrovszki Áron *Minden, amit a fikcionalizmusról tudni akartál*, amely Frederick Kroon, Stuart Brock és Jonathan McKeown-Green: *A critical introduction to fictionalism* című, 2018-as kötetét ismerteti.

² Lásd még: Peter Van Inwagen: *Creatures of Fiction*, in *American Philosophical Quarterly*, Oct. 1977. Vol. 14. No. 4, 299–308.

³ Nem magától értetődő, hogy a perben vele együtt ugyancsak halálra ítélt Szőnyi Tibor és Szalai András, s az ugyanakkor katonai bíróság elé állított Pálffy György, illetve az 1950-ben, a tábornokok perében kivégzett Sólyom László, Révai Kálmán, Beleznyai István, dr. Merényi Gusztáv, Pórfy György, Illy Gusztáv, Lőrincz Sándor felkavaró élettörténete, pere, halála s utóélete ne kerüljön *minimum* említésre ebben a szövegben. Arról nem beszélve, hogy amíg a Rajk Lászlóval egy eljárásban, két bíróság előtt, majd nem ugyanakkor kivégzettek a magyar történelemben inkább többé, mint kevésbé mind ismert személyek, addig az 1950-ben kivégzett hat tábornok és egy ezredes neve jelentős részben ismeretlenné lett, tehát szó szerint felejtésbe merült. S ugyan az 1954-es perújrafelvételkor az eredeti, nyilván tarthatatlan, a fikcionalizmus abszurd változatának megfelelő vádaktól eltekintettek, s azo-

tetlen üressé való 'átváltozása' során, abszurd drámára emlékeztető módon, egy radikálisan elfogult igazságszolgáltatással szemben állva lett fiktívvé, lett tulajdonneve viselőjévé, miközben az formálisan változatlan maradt. A valós történelmi személyek halálukat a koncepciósnak nevezett perek pszeudorealitásának, azaz *politikai fikcionalizmusának* köszönhetőek – ami ugyan közismert, de máig sem könnyen érthető, és csak nehezen értelmezhető. Ugyanakkor mindaz, ami történt, messze túlmutat a magyar sztálinizmus világán, amorális és eszkatológikus jövő fiktív elemeivel teli, nyomorúságos és büszke valóságán.⁴

2.

Az utóbb történelmi szereplővé lett Rajk László életrajza saját történetének elbeszélésén, a mozgalom általi kritikai rekonstrukcióján alapult, de mégis: minden ebből adódó kisajátított, felnagyított, vagy épp elhallgatott mozzanat, esemény ellenére, le-tartóztatásáig, *mégis az ő élete volt*. Mindez nem jelenti azt, hogy élete elbeszélésének mikéntje, mindig a saját autonóm döntése lett volna – ellenben a léptékváltások sorának megfelelően egyre inkább a politikai közösségének akarata is érvényesült abban, segítséget pedig semmi más nem jelenthetett, mint ugyanaz a részesedés a hatalomból, ami a különböző, korábbi évtizedekben történt eseményeket visszamenőleg egyre fontosabbá tette a Párt számára. A folyamatosan újra és újra íratott életrajz vagy visszaemlékezés, a politikai kérdéssé vált naplók sora: sokat vitatott, ismert tünete volt a sztálinizmus politikai univerzumának.⁵

kat újabb, enyhébbnek tűnő, ám szintén lehetetlen fikciókra cserélték le, minthogy azonban a vádlottak már három éve mind holtak voltak, ezért a bűnvádi eljárást megszüntették. Rajk, Pálffy, Szalai, Szőnyi 1956. október 6-i újratemetését követően a hét magasrangú tisztet katonai tiszteletadással, ám a nyilvánosság kizárásával, a Farkasréten temették el.

⁴ Ami a Szovjetunió példáját illette, az több szempontból is kötelező volt, és ugyanakkor annak lényege a magyar viszonyok között, egy formálisan sikeres, valójában felületesen értett kulturális transzfernek felelt meg, amelyből hiányoztak a leninizmus romlásának évei, a sztálinizmus évtizedeinek mentális, morális tapasztalatai, és ugyanúgy a németek ellen vívott nagy honvédő háború, majd a sztálingrádi csata kohéziója. Azok a személyes létet, a fenyegetésekkel teli mindennapi életet érintő tudások, elnyomások, hitek, remények és reményvesztettségek, amelyeket az elmúlt, mintegy húsz évben világítottak át a nyugati egyetemi világokban élő történészek, egyszerűen hiányoztak a magyar társadalom fogalomkészletéből és tapasztalatvilágából egyaránt.

⁵ Vö. Jochen Hellbeck: *Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939)*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1996, Neue Folge, Bd. 44, H. 3 (1996), 344–373; Igal Halfin: *From Darkness to Light: Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*. University of Pittsburgh Press, 1999; *The analysis of subjectivization practices in the early Stalinist society*. From the Editors, *Ab Imperio* 3/2002, 213–216; I. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskii, M. Mogilner, A. Semyonov. Ill. David L. Hoffmann: *Power, Discourse, and Subjectivity in the Soviet History*, in *Ab Imperio* 3/2002, 273–278; Jeremy Smith: *The Soviet State and the Individual*, in *Ab Imperio* 3/2002, 279–284; Jochen Hellbeck: *Revolution on my Mind: Writing a Diary under Stalin*, Harvard University Press, 2006; Igal Halfin: *Red Autobiographies: Initiating the Bolshevik Self*, University of Washington Press, 2011. Uő: *Terror in my Soul: Communist autobiographies on Trial*, Harvard University Press, 2003.

Az *Ab Imperio* orosz szerkesztőinek 2002-ben megjelent álláspontja s az azzal kapcsolatban lehozott írárok felvetették az újra és újra felmerülő rég ismert kérdéseket. Az *Under Western Eyes*, a kortárs nyugati szerzők angolul, németül megjelent írásai részben a Szovjetunió

A tények által meghatározott s azok értelmezéséből létrejött társadalmi valóságból kérlelhetetlenül zárt és fegyvelmező eszközökkel ellátott ideológiai konstrukció lett, s a Párt uralma kiterjedt egyes, fontos tagjainak folyamatosan megújuló, agyoncenzúrázott múltjára, ugyanakkor szó sem lehetett a lehetséges világokról, s végképp nem azok eltérő fikcionalizmusáról. *A Párttörténet volt a történelem maga: a szükségszerűség kiterjedt minden térre és minden időpillanatra, semmi sem történhetett volna másképp, mint ahogy megtörtént.* Különös, a fikcionalizmus filozófiai megközelítése felől nézvést nehezen követhető átváltozásnak vagyunk a tanúi. Az *egyetlen* társadalmi-politikai valóság tehát a filozófiai kérdésből államosított fogalommá, a Párt által jóváhagyott, mindenki számára elérhető és kötelező képzeletté, tehát a legitim fantázia világává lett imaginárius tér egyben fiktívvé tette az abban szereplő vádlottak munkásságát és életét. A letartóztatás után véget ért a saját élete, s az nem volt más, mint a fenti értelemben fiktívvé lett tulajdonneve. Azaz a 'konceptios per' nem egyszerűen, úgy mond 'jellempróba' volt, vagy épp taktikai küzdelem, hanem egy addig ismeretlen terepen és elképzelhetetlen nyilvánosságban való kényszerű megjelenés. Semmi okunk nincsen arra, hogy egyetlen pillanatra is úgy véljük, a Rajkot együtt kihallgató Kádár János és Farkas Mihály, majd utánuk Péter Gábor bármiféle tényre tekintettel lettek volna, az ő számukra Rajk nem volt semmi más – az MDP téves, illúzióknak bizonyuló politikai elképzelései szerint –, mint az ország lakossága, illetve a Párt tagjai számára valóságként ható narratíva hitelességéhez hozzájáruló hamis tanú. Azaz épp úgy, mint a Trompe l'Oeil festészet ötszáz éves történetében, az illúzió és megtévesztés elhatárolhatatlanok, megkülönböztethetetlenek voltak.⁶ Rajk pontosan tudta, hogy kivel találkozott, s kivel nem, hol és mikor, nyilván emlékezett arra is, hogy soha nem járt a paksi csőszkunyhóban, s nem találkozott, találkozhatott ott Ranković jugoszláv belügyminiszterrel, akit Pálffy György határőrparancsnok soha nem juttatott át a határon. Erről beszélni, ezt jóváhagyni vagy tagadni valójában kockadobás kérdése volt, lévén az a vád által kreált gyatra fikció volt, a valóság giccses látszata, nevetséges változata: kellően romantikus és az árulás normáinak megfelelő jelenet, amely a tömegek számára még akár hiteles is lehetett. Mindaz, amit magyarul 'konceptios pereknek' hívunk, Lenin idején még показательный процесс – demonstrációs eljárás – volt, amit utóbb a sztálinizmus idején kirakatpereknek hívtak, melyek társadalmi, történeti, politikai szerepe hosszú évtizedek alatt jóval bonyolultabb volt, mint mindaz, ami Magyarországon történt. A Szovjetunió egészében, *tehát vidéken is zajló kirakatperek egyre eltervezettebb, és egyre pontosabban végrehajtott rituális rendezvények voltak, amelyek a tömegek képzeletét, identitását voltak hivatottak valósnak tűnő, kézzelfogható, személyes élménnyé 'lefordítani'.* Azok a Párttal való azonosulás szertartásai, tehát valós célokot követő politikai hazugságok, reális eszközök voltak. „Mi, akik már valamicskét belelátunk a bírósági gyakorlatunkba, tisztában vagyunk vele, hogy ezek a nyilvános perek csak felszíni vakondtúrások, a főjáratokat a felszín alatt ássák.”⁷

történetének fontos részei, de ugyanakkor, részben orosz szemmel nézvést, a kritikai értelmezés tárgyai is voltak egyben.

⁶ *Five Centuries of Trompe l'Oeil Painting Deceptions and Illusions*, Sybille Ebert-Schifferer, with Essays by, Sybille Ebert-Schifferer, Wolf Singer, Paul Staiti, Alberto Veca, Arthur K. Wheelock, Jr. National Gallery of Art, Washington, 13 October 2002 – 2 March 2003.

⁷ Szolzsenyicin: *Gulag szigetvilág*, 1. kötet, Európa Kiadó, 1993. fordította Soproni András, 65; Michael Ellmann: *The Soviet 1937–1938 Show Trials Revisited*, Europa Asia Studies, Vol. 55. No. 8. 2003, 1305–1321.

A 'koncepciók perekből', tehát a magyar változathoz mindössze a komoly politikai haszonnal kecsegtető, hosszabb távon érvényes koncepció hiányzott. Azok valóban nem voltak mások, mint a szovjet példa üres másolatai, ha tetszik, hamisítványok, tehát a *politikai fikcionalizmus igen korai példái, amelyek valójában nem voltak alkalmasak egy mentális fordulatnak, közös élménynek, a nép, a munkásosztály által jóváhagyott döntés illúziójának a felkeltésére*. Azaz Rajk László bonyolult, valóban a kommunista mozgalommal azonosult élete egy reális és funkcionális politikai hazugságok, taktikai tények és stratégiai elhallgatások nélküli üres és ügyetlen, saját céljai elérésére is képtelen értelmetlen 'eljárásban' ért véget. Vagyis Rajk, Pálffy, Szalai, Szőnyi a *fikcionalizmus látszateseményének áldozatai voltak*. A kivégzésük jóvátehetetlen ténye valóban dráma, de nem úgy, s nem azért, amiért azt 'a Rajk-per' magyar verőlegényei vagy a végül kényszerűen idehívott, szovjet modell magyar terepen fellépő orosz 'szakértői' vélték. A Rajk-per, a tábornokok pere, végül a Nagy Imre-per okkal volt leírható a Nadas Péter által a *Világló* részletekben használt nyelven. Kádár valóban fel- és kihasználta a Vági István által 1925-ben alapított *Magyarországi Szocialista Munkáspárt* nevét, s egy pillanatra sem zavarta, hogy a Szovjetunióba emigrált Vágit 1938-ban kémkedés vádjával tartóztatták le és végezték ki, majd 1955-ben rehabilitálták. „Új pártja nevének Kádár pártja nem véletlenül vette fel Vági István pártjának nevét. Moszkva hegemonikus törekvését szolgálva megőrizni az önállóság látszatát, ez a szándék ténylegesen összekötötte őket. A zömök, eszes, bikaerős, és anyám szerint minden ízében becsületes nagykorúsi ácsmester, Vági István naivan szolgálta ezt a programot, Kádár János harminc év múltán, már Rajk László gyakorló gyilkosaként szolgálta, és ennek a tudatos szolgálatnak a jegyében gyilkoltatta meg Nagy Imrét.”⁸ Nem véletlen, hogy a Rajk-per kulturális utóéletét Bacsó Péter a Kádár-tabura épülő, tehát kivételesen radikális cenzúrától meghatározott, épp oly szégyenletes, mint sikeres kultuszfilmje jelentette.⁹

⁸ Nadas Péter: *Világló részletek, emléklapok egy elbeszélő életéből* I., Jelenkor, Budapest, 2017, 525.

⁹ „A *taniú* egyik politikai stratégiai célja az volt, hogy Kádárt egyszerűen kivágyják a Rajk-perről szóló képekből, illetve abból a filmből is, amelyet Rajk, Pálffy, Szőnyi, Szalai kivégzése közben vettek fel, s amelynek eltüntetéséről az MSZMP első titkára személyesen gondoskodott. Kádárt a Nagy Imre-perből – a vádlott viselkedése, azaz a vádhatósággal való együttműködés felmondása miatt – kivenni lehetetlen volt, de a forradalomból ellenforradalmat alkotó átrendezés elkerülhetetlensége is arra vezetett, hogy Kádár Rákosi áldozata volt, s a Rajk-perhez nem volt semmi köze. Ez az értelmezési keret szabta meg a film szereplőinek viselkedését: Pelikánnak Virág Árpáddal volt dolga, aki egyrészt a (titkos)rendőrség uraként, másrészt a Dániel Zoltán ellen folytatott per gyártásvezetőjeként szerepelt, bizonyos Bástyá elvtárs mellett. Virág szerepe döntően Péter Gáborra épült, s bizonyos mértékben mondanánk úgy, hogy Aczél Györgyre is mintha hasonlítana. Bástyá elvtárs Farkas Mihályt alakította, s több politikai szereplőnek, nagyhatalmú pártvezetőnek, akár Rákosi Mátyásnak a vásznon gyakorlatilag nem volt nyoma, Kádár János egyszerűen nem létezett ebben a filmben. (...) És a *halálos ítélet* sem. A *taniú* nem egyszerűen népszerű film, hanem egyedülállóan hatásos kultikus alkotás, amely számos szinten, retorikai alakzatokban, szólásokban, egy hetilap címében, felejthetetlen színészi alakításokra való folyamatos utalásokban, mélyen beépült az 1989 utáni Magyarország kulturális tereibe is, és hosszú évtizedekkel később is folyamatosan jelen van abban. A *komédiává, hiteltelen, értelmetlen kabarévá változtatott, ugyanakkor vitatható karaktereket teremtő színészi alakítások révén ma is valamiféle érvényesség látszatát keltő film valójában a legbonyolultabb, legtöbb megválaszolatlan és választ követelő kérdést felvető, feltevő politikai per elfelejtésének, illetve traumatikus hatásának eltüntetésében játssza a főszerepet*.

Azt, hogy a Rajk Lászlóról milyen iratok, dokumentumok maradjanak fenn, illetve melyek kerüljenek megsemmisítésre, arra a Belügyminisztérium II/11. osztálya tett javaslatot 1959. október 23-án. „A feldolgozatlan zárt anyagok átvizsgálása során előkerültek a Rajk ügyben keletkezett alábbi anyagok:

N é v.	A n y a g.	L a p s z á m.
Rajk László	Jelentések másodpéldánya. Betekintést Kérő szolgálati jegyek, munkatervek. A Rajk ügyben szereplő meghalt személyek kísérőlapja. Levelek, kérvények, beszédek, idegen nyelvű irat.	kb. 500.

Javaslom a felsorolt anyagok megsemmisítését, miután 1959. augusztus 17–18.-án a Rajk ügyet is megsemmisítettük.

Sántha Józsefné. r. örgy. csoportvezető. A megsemmisítést jóváhagyta: Ács Ferenc r. ezredes osztályvezető.”¹⁰

S valóban, a megsemmisítés munkájának egy részét még aznap végrehajtották. A V-1500-as (*ez a Rajk-ügyet jelentette*) felülvizsgálata során keletkezett perújrafelvételi dossziékból kiemelt, a koncepciót megismétlő feljegyzések, fotómásolatok kerültek sorra. Rajkkal, Pálffyval, Szönyivel, Szalaival, Korondi Bélával összefüggő bírósági anyagok, 1949-es életrajzok és vallomások, tanúkihallgatási, gyanúsított, szembesítési jegyzőkönyvek, filmszalagok kerültek megsemmisítésre. Bírósági, internálási rehabilitáció alapján, felülvizsgálat során 97 személy dossziéit törölték, azaz semmisítették meg. Ugyanakkor az emigrációval, illetve két háború közti eseményekkel összefüggő dokumentumokat részben ők maguk őrizték tovább, részben átadták azokat a II/3. és II/2. osztálynak. A Munkásmozgalmi Intézetnek küldték át Rajk ugyancsak háború előtti tevékenységével kapcsolatos dokumentumokat: azokat, amelyek nem teljes fikciókon, hanem egykori aktákon, leveleken alapultak, azaz nem sok közük volt az 1949-es *ideológiai* fikciókhoz, arra viszont alkalmasak lehettek, hogy adandó alkalommal Rajk munkásmozgalommal kapcsolatos múltját, s annak hitelességét kikezdjék. Miután a különböző osztályok átnézték a dossziékat, Rajk Lászlóval kapcsolatosan 3813¹¹ oldalt semmisítettek meg, amint Pálffy György, Szónyi Tibor, Szalai András, Justus Pál, Szebenyi Endre, Cséby Lajos számos dossziéját is megsemmisítették. S volt

Pelikán, Bástyá, Virág odaállnak az igazi halottak emléke elé, valójában nem pusztán a Rákosi-korszakot takarják ki, ellenben Kádár János büntelenségének, pontosabban büntethetlenségének mítoszát megteremtve, aktívan hozzájárultak az 1990 utáni Magyarország valóság és képzelet, történelem és jelen közti alapvető kulturális szerződéseinek értelmezhetetlenségéhez, a demokratikus többpártrendszer tapasztalatán ugyanolyan komikussá, üressé válásához.”

(A fenti pár mondat az MTA 2021 októberében, a Kádár-korról szóló konferenciáján elhangzott előadásom két részlete.)

¹⁰ A Belügyminisztérium II/11. osztályáról származó, szigorúan titkos iratok a Történeti Hivatal dokumentumai. Idézett másolataikat az OSA Archivum, 1-5/35/ Box.4.-es irattartóban olvastam.

¹¹ Rainer M. János hívta fel a figyelmem a megsemmisített iratok mennyiségének kérdésére. A 3813 oldalt nem tartja különösen soknak egy olyan léptékű per esetében, mint a Rajk-per volt.

még valami. 1960. december 12-én Ács Ferenc ezredes osztályvezető arról számolt be felettesének, Galambos József ezredes, főosztályvezetőnek, hogy a HM Politikai Csoportfőnökség Film és Kulturális Anyagraktárában 780 doboz filmet néztek át, amelyből kiválasztották a koncepciók perekről készült filmeket, és azokat átvitték a II/11. osztályra. Az átnézett és kiválasztott filmek 118 dobozban vannak tárolva. Ezek között a Pálffy György és társai perét magába foglaló, *Vesszenek az árulók* volt teljes, s azt a két tekercest mellékelte is. Nem tudott dönteni, hogy megsemmisítse-e, vagy adják át zárt anyagként az MSZMP Párttörténeti Intézetének. 116 dobozban ennek a filmnek a részletei vannak, melyeket Ács megsemmisítésre javasolt. 1961 januárjában felmerült, hogy a Rajk-perről is készülhetett film. A Munkásmozgalmi Intézetben nem tudtak arról. A HM Politikai Csoportfőnökség helyettes vezetője, Kutika Károly 1961. január 28-án Ács Ferenc ezredesnek írott levelében állította, hogy Rajk, valamint társai peréről készült filmek nincsenek a birtokukban. Nem tudtak semmiről sem a Budapest Filmstúdióban, sem a Filmtudományi Intézetben, sem a BM tanulmányi osztályán. Arról, hogy készült-e a Rajk-perről is film, s annak mi lett a sorsa, arról – legjobb tudomásom szerint, mindössze – Kádár János egy levele tanúskodik. „288/f/2.ő.e. Szigorúan bizalmas. Tisztelt Kaszás elvtárs! Csatolva van egy iratköteg, mely a »Vesszenek az árulók« című filmnek jegyzőkönyvi átadásáról szól, a HM részéről a BM-nek. Ennek átadásával egy időben Marosán elvtárs közölte velem, hogy a BM birtokában van egy másik, hasonló jellegű film a Rajk-perről. Mivel mindkét film koncepciók perekről szól, úgy gondolom, meg kell őket semmisíteni. Kérem, várja meg, amíg, Marosán és Biszku elvtárs is itthon lesz és akkor tegyenek megfelelő javaslatot a titkárságnak. 1961. január 2. Elvtársi üdvözléssel, Kádár János.” Ehhez képest január végén sem a HM, sem a BM magasrangú, bizalmas munkát végző tisztjei semmit sem tudtak a Rajk-per során forgatott film sorsáról.¹²

¹² Ennek a filmnek a létéről elég bonyolultan írt Máriássy Judit. Az 1989. júniusi Filmvilágban közölt szövege címe: *Mitől hal meg a filmrendező? S felette: Befejezetlenül maradt visszaemlékezés Máriássy Félixre.* Máriássy Judit egyrészt az állítja, hogy: „(A Rajk-per után voltunk már, mely mindkettőnket megviselt, melyet végig hallgattunk rádión, s melyet – noha nem hittük el a vallomások részleteit – döbbenet tudomásul vettünk, azzal magyaráztunk magunknak, hogy ha nem is igaz minden részlet, mindenki okot adott egy botlással, gyengességgel, hogy az ellenség kihasználja őt.)” Rajkot, Szőnyit, Szalait október 15-én, Pálffyt, Korondit, Németh Dezsőt október 24-án végezték ki, azaz a Máriássy Félix által forgatott film nem volt azonos a Rajk-perről forgatottal – amiről, ha nem tévedek, semmit sem tudunk. Rainer M. János szerint a filmet a Magyar Filmhíradó készíthette, utólagos sorsáról viszont valóban nincs tudomásunk.

Ugyanakkor, mint Máriássy Judit írja, férje utólag mondta a következőket. „A katonapolitikai osztály a katonai bíróságra vitte őt és az operatört. Itt egy forgatókönyvet tettek elébük, mely Pálffy György és társainak *másnapi* tárgyalásáról készült. Már sápadtan jött vissza, de még azt hitte, a forgatókönyv holmi hipotézis. Kiderült: nem az volt. Szó szerint egyezett minden. A hallgatóság: a későbbi katonai perek vádlottjai. Örök közt érkeztek, de egyenruhában, borotváltan, „szabadon” ültek a padokban. A bíró kérdezett, Pálffy fölényesen, néha mosolyogva mondta az előre leírt válaszokat. Egy ízben a bíró „ugrott” egyet. Pálffy György ekkor felhívta a figyelmét, hogy ez még csak a következő kérdés, előbb önnek azt kell kérdeznie tőlem, hogy... És a bíró javított. A filmrendező akkor elszedült, ezt a katonapolitikai osztályon dolgozó tiszt is észrevette, aki mellette állt. Rosszalló megjegyzést tett, mondván, akkor mi lesz holnap, a kivégzésen? A filmrendező azt dadogta, hogy ő többé nem jön. Napokig ki se mozdult otthonról, várta, hogy letartóztatják. Nem jöttek érte. A kivégzést meg-

Amúgy a BM munkatársai találtak 270 hanglezelt és 1 db magnószalagot. A Pálffy-perről szóló film egy példányát 1961. január 27-án égették el a BM József Attila utcai épületének kazánházában. 1961 áprilisában a Magyar Rádióból elhozott „Rajk László és társai” tárgyalási anyagát semmisítették meg, összesen 540 oldalt (OSA archívum 1-5/35. Boks. 4.). Hogy mi lett a Kádár által írott levélben kifejezett óhajáról, arról nincsenek pontos adatok, megbízható források.

Összefoglalva: Úgy tűnik, hogy a Biszku Béla vezette BM számára – Kádár Jánostól nyilván nem függetlenül – elsőrendű prioritás volt a Rajk-per, tehát a hiteles, autentikus élet után fiktívvé tett szereplő jelenléte, élete és halála. Rajk, a történelmi szereplő különösen komoly kihívás volt Kádár számára. Ott volt a nagy családja, ott volt Rajk Endre, a nyilas államtitkár testvére, akinek a Rajk-per alatt, már Németországban írott szövege igen zavarba ejtő, végre is egy nyilas közszereplő hiteles forrásként való olvasása nem épp magától értetődő és nem könnyű feladat. S ugyanakkor ott van Fejtő, az Esprit hasábjain napvilágot látott tanulmánya, 1949-ben.¹³ A két szöveg összevetése előbb-utóbb elkerülhetetlennek is tűnhet.¹⁴

úsza.” Filmvilág, 1989. június. *Mitől hal meg a filmrendező. Befejzetlenül maradt visszaemlékezés Máriássy Félixre.*

¹³ L’ affaire Rajk est une affaire Dreyfus internationale par Francois Fejtő, Esprit, 1949 novembre, Nouvelle Serie, No. 161. 690–751. „Hát igen, a hazugság, a fikció, a mítosz, a szocializmus morális alapjával, a szocialista élet szükségletével ellentétes. Az igazság az a levegő, amely nélkül ez az alap nem létezhet. És pontosan azért, mert meggyőződés, hogy a világnak ugyanannyira szüksége van a szocializmusra, mint a szocializmusnak az igazságra ahhoz, hogy ujjászülessen, mert nem vagyok hajlandó nem védeni azt, ami szerintem igazság.” (751.) Itt köszönöm meg a Fejtő Ferencsel utolsó interjúkat készítő Földes Anitának, hogy a magyar fordítást a rendelkezésemre bocsájtotta.

¹⁴ Rajk Endre gépiratát a Bevezetés szerint 1949 november havában fejezte be. Előre kell bocsájtanom, hogy nem lévén sem történész, sem filológus, a Rajk kéziratának tárgyilagos elemzésére nem vállalkozhattam. Amint annak a megítélésére sem, hogy azt érdemes, lehetséges-e kiadni, s milyen kontextusban, milyen kiadásban. Úgy vélem, az csak egy igen szigorú kritikai lábjegyzetapparátussal együtt, történelmi dokumentumként lehetséges. Rajk Endre tíz évvel volt idősebb Rajk Lászlónál, akivel bonyolult, politikai vitáik sorozatával teli, ugyanakkor megszakadt testvéri viszonyuk a kellő pillanatokban, helyzetekben nyilván befolyásolta mindkettejük viselkedését. Rajk Endre, annak ellenére, hogy 1944 decemberében már nyolc éve nem beszélt az öccsével, Lászlóval, nem hagyta magára. Bonyolult helyzet volt, hiszen a nagy család is nyomást gyakorolt az akkor igen befolyásos Rajk Endrére. Ugyanakkor mind ő, mind a börtönben lévő László ragaszkodott az elveihez. Végül Rajk Endre talált egy megoldást, s így ő Nyugat felé ment, öccse ellenben hazatérhetett a már felszabadult Budapestre. A részletekről lásd. Duncan Shiels: *A Rajk fivérek*, Vince Kiadó, Budapest, 2007, 97–99. Úgy vélem, hogy a két szöveg „összeolvasása” olyan feladat, amely messze meghaladja ennek az írásnak a lehetőségeit, részben terjedelmi, részben szakmai okoknál fogva. Ugyanakkor mégis az a helyzet, hogy a Rajk-pernek van egy olyan, eddig csak Fejtő oldaláról ismerhető, a másik oldalról ismertté tehető értelmezési kerete, amely sokat jelenthet azoknak a nemzedékeknek a számára, akiknek az 1944–1949-ben történtek a messzi történelem részei, fejezetei.

3.

Rajk László – (Kovács István, Györk István)

„De jóval később, amikor már nem laktam együtt anyámmal, egyszer azt mondta, hogy nagyon jól tettem, hogy nem engedtem el a nagynénemet. Jó, hogy továbbra is anyunak szólítottam, mert ez valahogy összetartotta a családot. És apunak szólítottam a nagybátyámat.”¹⁵

Az apa élete végén érthette meg, hogy miért és miként történt meg saját nevének, a per előtti élettörténetének hirtelen és megakadályozhatatlan kiürülése. *A politikai fikcionalizmus e korai perében halála a neve addigi jelentésének elvesztésével járt együtt.* (Másképp: a tulajdonnév, amellyel azonos volt, már nem volt többé merev jelölő.)¹⁶ A fia, mint az alábbi szövegben áll, 1949. május 11-én került a Lóczy utcai csecsemőotthonba. Dr. Pikler Emmy (sic!) *A szocializmusban nincsen árva gyerek*, Egészségügyi Könyvkiadó, 1950 című könyvében Rajk László fia, Ko. István néven szerepel. Születése és az otthonba kerülése időpontját egyaránt meghamisították. Az elsőt 1949. február 11-re változtatták meg, érkezése dátumaként a feni kötetben is az 1949. május 11-e szerepel.¹⁷ A kötetben szereplő felvételeket szeptemberben, amint az összes többit is, Reismann Mariann készítette. A fiú a Ko., azaz Kovács István nevet kapta, amellyel eltérő években, más módokon, de élete végéig együtt élt. Ekkor még és már épp *két neve volt*, de ez csak egy része mindannak, ami utóbb, még mindig gyerekkorában történt, s amitől a felnőtt élete alapvető bizonytalanságokkal volt tele, melyekre soha nem volt panasszal, de figyelemmel igen.

Mínthogy Rajk Júlia ugyancsak börtönben volt, ezért Budapest XIII. kerület Tanácsa Végrehajtóbizottsága II. Igazgatási osztálya 1951. június 29-én Véghatározatot hozott kiskorú Rajk László ügyében, melyben úgy döntöttek, hogy a Rajk László és Földi Júlia házasságából 1949. január 26-án született Rajk László részére özv. Földi Istvánné sz. Szabó Máriát, XIII. Bulcsu utca 23/a alatti lakos anyai nagyanyát rendelik ki gyámul. „Együttal a kiskorú örökbefogadási ügyében az 1951. évi július hó 6 napjának délelőtti 10 órájára tárgyalást tűz ki és arra Györk Lajost és Györk Lajosnét és özv. Földi Istvánné gyámot a végrehajtó bizottság elé / XIII. Béke tér 1. fsz 13. / megidézi. Budapest, 1951. június 29.” dr. Szávoszt Tamás gyámügy előadó. Szávoszt Tamás neve szerepel Budapest Hivatali Útmutatója 1943–1947-es kötetében: árvaszéki tanácsjegyzőként dolgozott. Szávoszt 1937–1938-ban árvaszéki fogalmazó gyakornok-

¹⁵ Rajk László: *A tér tágassága, (életútinterjú)*, Magvető, Budapest, 2019. 32.

¹⁶ „Előadásaim során azt az intuitív tézist fogom védelmezni, hogy a *nevek* merev jelölők.” Saul Kripke: *Megnevezés és szükségszerűség: első előadás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007, 31. Ugyanakkor Kripke állításának finoman megfogalmazott kritikájával is szolgált, nem beszélve a képzeletbeli (irodalmi) nevek kérdéséről, létük jelentéséről, állításaik értelmezhetőségéről, s arról, hogy lehetséges-e az igazsághoz való viszonyuk egyértelműsége.

¹⁷ Ez a dátum mindössze a fiktív Kovács István létének igazolásához nyújthatott némi „segítséget”. A valóságban az történt, hogy a Budapest Fővárosa Anya és Kisdédvédelmi Intézetének igazgatója, dr. Surányi Gyula egyetemi magántanár Kovács Istvánt (mellette kézirással, Rajk Lászlót) rendkívül sürgős felvétellel beutalta a Lóczy utcai átmeneti otthonba 1949. június 11-étől, s távozásának időpontját 1951. június 9-ben határozta meg. A dokumentum dátuma június 16-a volt, s azt Surányi Gyula saját és az Anya és Kisdédóv pecsétje hitelesítette. Surányi beutalóján nem szerepelt sem a gyermek születésének időpontja, sem a szülő vagy gondozó neve, foglalkozása, lakhelye. Azaz semmiféle adat.

ként dolgozott, azaz vélhetően kívül esett a meggyőződéses kommunista hivatalnokok körén. Augusztus 11-én hozott véghatározatában Györk Lajos Tamást és feleségét, született Földi Margitot nevezték ki örökbecfogadónak, Földi Istvánné volt az örökbecfogadó. Ekkor változtatták meg a családnevét Rajkról Györkre. Ez volt az állapot 1954-ig, amikor, július 16-án Györk Lászlóné (sic!) született Földi Júlia, tehát az édesanyja lett a XIII. kerületi Tanács v.b. gyámhatóság által kirendelt eseti gondnok (sic!). Az 1951-es örökbecfogadási szerződést közös akarattal bontották fel, ugyanakkor a kiskorú továbbra is az örökbecfogadás folytán nyert „Györk” családnevet jogosult és így köteles viselni. A gyámhatóság engedélyezte az örökbecfogadás felmondását.

„A kiskorú Györk István családnevének viselését a gyámhatóság azért engedélyezte, mert kétségtől a kiskorú érdekében áll, hogy korábbi családnevét ne nyerje vissza.” (Kiemelés tőlem – Gy. P.)

A véghatározatot ugyancsak Szávoszt Tamás hozta. Amúgy „Ezt az örökbecfogadást felbontó szerződést a végrehajtóbizottság kiskorú Györk István / utóneve a BM. 5151-21/3/1951. sz. rendeletével Lászlóról Istvánra változott / nevében gyámhatóságilag jóváhagyja.” Dr. Szávoszt gyámügyi előadó. Azaz 1951-től a Rajk László mellett a Kovács István név is megszűnt, s a Györk István volt érvényes 1954. július 17-én is.

Nehéz, pontosabban, úgy vélem, lehetetlennek tűnik eldöntenünk, hogy ki, milyen motivációk alapján egyezett bele a tulajdonnév s az István keresztnév további használatába. A Györk István névből a kisgyermek Rajk Lászlónak a keresztnév már ismerősnek tűnhetett, megszokottnak, míg a Györk vezetéknev pedig a *családhoz tartozását is jelenthette, pontosabban jelentette is*. Ami a névcserék abszurditását jelentette, az az 1954. július 13-án és 15-én, két nap különbséggel kiállított halotti anyakönyvi kivonatokból olvasható ki, valóban gondolkozásra okot adóan. 13-án, a 2269/1949.-es folyószám alatt a halott neve: Rajk László volt, aki 40 éves korában, Budapest városában halálozott el, 1949. év október 15. napján. S mellékesen vagy sem, de ez tényleg így történt. Szülei, mint az a halotti anyakönyvi kivonatban áll: Rajk József, és Mészáros Vilma, házastársa pedig Földi Julianna volt. A dokumentumot Braun Gabriella anyakönyvvezető-helyettes hitelesítette. Két nappal később, ugyanazon folyószám alatt, a halottat már Györk Lászlónak hívták, s ugyanúgy, mint két nappal korábban, most is mindössze az életkora szerepelt, ugyanúgy 40 éves volt. S ugyanakkor is halt meg. A szülők azonos neve elé odakerült a néhai jelző. Illetve a dokumentumon egy ugyancsak Braun Gabriella által hitelesített szöveg is szerepel. „A halott családi neve: Györk, foglalkozása: tanár, szülei neve elé pótlólag feljegyeztetik a néhai szó. Majd még az is: »Bizonyítom, hogy ezen utólagos kiigazítás az anyakönyvvel szöszereint megegyezik.«”

Majd elmúlt több mint egy év, s 1955. október 3-án Somos Károlyné r. szds. osztályvezető helyettes egy *Magyar Belügyminiszter* R-953-166/1/1955. fejléces papíron az alábbiakat írta a *Névváltoztatási okirat* alá. Györk László, Székelyudvarhely községben, 1909. évben született, Budapest XIII kerület, Bulcsu u. 23.a II/b alatti lakos kérésére (sic!) családi nevét »Rajkra« változtatom át. E névváltoztatás hatálya kiterjed 1949. évben született István nevű gyermekére is, akinek utóneve egyben »Lászlóra« változott. Értésitem, hogy a névváltoztatás anyakönyvi feljegyzése felől intézkedtem.”

S az 1955. okt. 5-én kiállított anyakönyvi kivonatban már Rajk László született 1949. január 26-án, s apját Rajk Lászlónak, anyját Földi Juliannának hívták.¹⁸ A név-

¹⁸ Lásd: Rajk László: *A tér tágassága*, 30.

változtatások, illetve jogi státuszok folyamatos átváltozásait végül 1956. október 6-a, Rajk László, Pálffy György, Szalai András és Szőnyi Tibor közös temetése zárta le, ahol Rajk László, a fiú egyszerre szembesülhetett a halál módjával, és azzal a hatalmas tömeggel, amely világhosszú tehetése számára, hogy az apját ártatlanul végezték ki. S akkor még sejtelve sem lehetett arról, hogy a számára nehezen érthető hatalmas, mintegy százezres tömeg nem a kommunista párt belügyeinek halottait, hanem a nemzeti gyásznapon történő temetésen az egész ország áldozatait gyászolja.

Ami az 1955-ös névváltoztatási okiratot illeti, abból számos következtetés adódhat, így az egypártrendszer adminisztrációjának működése is. Piros László levele értelmezhetetlennek tűnik, ha a múlt időt egyirányú utcának tekinti valaki, s persze máris más a helyzet, ha másvalaki az eszkatologikus utópizmus híve, mely esetben soha nem késő megfordítani az Idő történetét, tehát az elmúlás visszafordíthatatlanságának evidenciáját. Amúgy elvben akár még igaza is lehetett volna abban, hogy ha Rajk még életben lett volna, valóban a saját nevét kérte volna vissza. De mindez semmi más nem volt, mint a kommunista politikai rend mindenhatóságának akaratlan paródiája, nevetséges komédiája annak, amit a Párt mindenekfelettvalóságának hívtak azok, akik közé – s ez tény – életében Rajk László is tartozott. Akármint is, akármilyen megfontolás vezetett arra, hogy a fiú, Rajk László végül visszakapja az eredeti nevét, *ez a tulajdonnév* nem tekinthető a filozófia által behatárolt értelmezési tartomány részeként meghatározott merev jelölőnek, annak jelentése akkor is, ha nem is mindig ugyanolyan módon, ugyanolyan mértékben, befolyásolta egész életét, miközben radikálisan kritikus viszonyt alakított ki kommunista apja politikai tevékenységével szemben. S ez tette a helyzetet még bonyolultabbá. A fiú számára elfogadhatatlan volt apjának a magyar sztálinizmusban játszott szerepe, akkor is, ha ő az ÁVO-t a mindenkori Belügyminisztérium részeként, osztályként, és a nem önálló Hivatalként, azaz ÁVH-ként tartotta kívánatosnak működtetni. Majd ott volt a per, az apja személye és sorsa, amely pusztán a gyermek saját élete első éveinek alakulásához, a nevek és az önazonosság közti bonyolult, soha nem harmonikus, mindig kérdésekhez vezető viszonyhoz vezetett. Az apja, Rajk és társai kivégzésében, vagy túlzás nélkül, meggyilkolásában fontos szerepet játszott Kádár János, s ugyancsak neki köszönhető az, ami Snagovban történt velük is. 1956 egyszerre jelentette apja temetését, és az édesanyjával s annak ismerőseivel, elvtársaival való kényszeremigrációjukat. Tehát egy kivételes körülmények közti, különleges és különös közösségben, de mégiscsak börtönben eltöltött időszakot, ami tovább bonyolította a fennálló társadalmi rendhez, politikai kultúrához fűződő viszonyát. Ami 1956-ban s utána történt, az végképp megszabta anyja, Rajk Júlia Kádár-rendszerhez való viszonyát. S itt megint csak a nevek kérdése merül fel. A többi elítélt gyermekének nem kellett szembenéznie sem a teljes névazonossággal, sem azzal az ismertséggel, amelyet a Rajk név jelentett. Akármint is, ami történt vele, az mind elválaszthatatlan volt neve kivételettségétől, ami egyetlen pillanatra sem jelentette a vele való harmóniát. Rajk a belügyminiszter, Rajk a koncepció perben kivégzett apja története – ezt mind úgy kellett feldolgoznia, hogy képes legyen a *saját élete megteremtésére is*.¹⁹

¹⁹ Eldönthetetlennek tűnik, hogy Szávost Tamás érve a Rajk név eltüntetésének egy létező politikai döntés része volt, vagy egy hosszú évek óta a gyámügyben dolgozó semleges hivatalnok álláspontja, egy ártatlan gyerek mellett, aki a Györk név használata esetén – talán – részesülhetett volna a mindennapi életben. Azaz vélhetnénk, hogy akármilyen megfonto-

Más volt a fiú Rajk helyzete 1989 előtt s után. Mindaddig, amíg a Kádár János vezette MSZMP jelentette az egypártrendszer uralmát, addig Rajk László *neve önmagában is kihívás, félreérthetetlen probléma volt*. S ugyan építész volt, de nem követte az építész mérnök szerepkörét, amelynek megfelelően tanárai egyszerűen az építészeti működés feltételének tekintették a politikai létállapotukat.

„Azt mondanám, hogy a hetvenes évek első felében, indirekt módon, a progresszív avantgárd és a neoavantgárd orientáción és vonzalmaimon éreztem magát a rendszert.”²⁰ Ugyanakkor, mint mondta, semmiféle igazodás nem volt számára elfogadható. „Ez két forrásból táplálkozott: egyrészt abból, ahogy a rezsím apámról, az ügyéről, és az emlékezetéről hazudott, ahogyan beállította őt, sőt megpróbálta kisajátítani.”²¹ Rajk pontosan tisztában volt azzal, amit Nadas kérlelhetetlen egyszerűséggel ír meg. Kádár egyike volt Rajk gyilkosainak, és döntő szerepe volt Nagy Imre legyilkolásában is. S ha az apja halála nem volt elég, akkor ott volt Snagov, ott volt 1956, azaz a szó komoly értelmében vett egzisztenciája alapjai mind túlmutattak a Kádár-rendszer konszolidációján. A kortárs művészet szubkultúráiban való intenzív részvétele kivételes lehetőséget kínált Rajk számára: nem kellett naponta pontosan fel- és bemérnie, hogy melyik intézmény, milyen közeg, melyik kollégája miképp vélekedik *apja*, tehát az egykori belügyminiszter tevékenységéről, s miként foglal állást a Rajk-perről, mint látja annak utóéletét. A demokratikus ellenzékben való részvétele volt ennek a kívülálló aktivizmusnak a legjobb közege, megfelelt politikai nézeteinek, ugyanakkor teljes szabadságot teremtett a kortárs művészetben való tevékenysége számára is.²² Rajk apjával kapcsolatos 'stratégiájának', az ellenzékben való részvételenek normáira jó példával szolgál egy könyv.

Rajk épp oly okosan, mint tisztességesen használta szamizdatot arra, hogy a szubkultúra nyilvánossága előtt számoljon el egyszerre a történelemmel és személyes történelmével. 1984-ben az ő tanácsára adta ki a Magyar Október Kiadó Szász Béla – Vincent Savarius: *Minden kényszer nélkül – Egy műper kórtörténete I–II.* című művet.

lások is vezették a hivatalnokot, az *talán* egy másként leélt élet lehetőségét 'ígérte' volna. Attól tarthatunk, hogy ez a lehetőség elméleti, és a valóságban nem működött volna. *Ebben az esetben az anya és fia közti kapcsolat vált volna lehetetlenné, azaz a Rajk név elvétele adandó alkalommal beláthatatlan és feldolgozhatatlan családi sérelmekkel járt volna, s az ugyancsak érintette volna a tulajdonnév jelentésének kérdését – ebben a filozófián túli, politikai kontextusban.*

²⁰ Rajk László: *A tér tágassága*, 105.

²¹ Uo. 113–114.

²² Rajkkal kapcsolatban Kis János zavarba ejtő álláspontot foglal el, a *Szabadságra ítélve, életrajzi beszélgetések* című, Kalligram Kiadónál 2021-ben megjelent fontos könyvében. (A beszélgetéseket Meszerics Tamás és Mink András folytatták.) „Valóban eszközként használta a nevét, ugyanakkor nemcsak eszköz volt a számára, hanem teher és feladat is... Az ellenzékot színterem az a szenvedélye választotta vele, hogy a Rajk László nevet rendbe tegye, és utólag valamiképpen az apja történetét is kiegyenesítse” (228). Anélkül, hogy jogot formálnék arra, hogy felülírjam Kis János véleményét, meg kell jegyeztem, hogy Rajk számos alkalommal írta le, és mondta el, hogy apja politikai nézeteivel és cselekedeteivel soha nem értett egyet, azokhoz soha nem volt köze, ellenben az az ember, ugyanakkor és ugyanott valóban az apja is volt, ha csak pár hónapra is, hiszen letartóztatásától kivégzéséig már nem láthatta fiát, aki anyja letartóztatását követően a Lóczy utcai csecsemőotthonban élt (lásd fent). A kivégzett apa iránt érzetteket tehát *soha nem keverte össze Rajk László sztálinista politikus tevékenységével*, annak történetét semmiképp sem kívánta utólag kiegyenesíteni, s erre nem használta sem a demokratikus ellenzékot, sem a Szabad Demokraták Szövetségét.

A borító Rajk László munkája. A könyv címlapján egy meztelen férfi látható, egyik oldalán izomrostjai, másikon a csontváza. Az absztrakt drámai meztelenség az arcon válik személyessé. A koponya egy anatómiai ábra, míg az izomrostokat egy nyitott szemű, kopasz férfi arcának árnyékai, ráncai váltják fel. Egy végtelenül szomorú, nyitott szemű emberi lény tekint a nézőre. *S az arc bal fele, egy felismerhető portré, amely az apját ábrázolja.*

Szász Béla könyve egyedülálló hitelességgel idézte fel a Rajk-per ÁVH-n való előkészítésének 'mindennapjait', Rajkkal való szembesítéseit, a fizikai és pszichológiai kínzások sorozatát. Ennek az esztétikai fordítása volt a címlap: akkor is, ma is félreérthetetlen pontossággal. Rajknak egyetlen szava, gesztusa, kézvonása nem volt, amely az idősebb Rajk László politikai álláspontjával akár beszélőviszonyt alakított volna ki. Mindössze annyit tett, hogy felidézte a fikcionalizmus perében fizikai gyötrelmeket elszenvedett *édesapja* alakját. A még épp, hogy élő, és a már halott csontvázat. *Ezt jelentette élet és halál között létezni: hónapokon át.*

Szász könyve megjelent szamizdatban, azaz Rajk és társai tévedhetetlen pontossággal választották ki azt a szöveget, amelynek forrásértéke vitathatatlan volt, s amely félreérthetlenné tette a saját, igencsak nehéz és 2019-ig pontosan követett szerepét. Talán nem felesleges egy hosszabb lábjegyzet erejéig felidézni Szász emigrációja körülményeinek nem túl ismert történetét, amelynek részletei rávilágítanak arra az összefüggésrendszerre, melyben a magyar kommunisták éltek s uralkodtak egy ország felett.²³ Ugyanakkor ez a történet is ott volt a háttérben, Rajk László és Szász Béla angliai találkozásakor.

²³ „1957-ben szabályos útlevelemel hagytam el az országot. Hogy mi készítetett erre a döntésre, és hogyan jutottam útlevelemhez, leírtam *Pedro* című cikkemben, amely az Irodalmi Újság 1983/3-as számában jelent meg. 1956 decemberében egy este fiatal újságíró barátom keresett fel, nevezzük Jánosnak. Fölakasztotta a kabátját, de le sem ült, még állva belevágott a monológjába. Cséby Lajos, a napokban megalakult milícia vezetője megtartotta első sajtóértekezletét. Nyilatkozatáról János egy szót sem ejtett, de az értekezlet után Cséby a terem egy sarkában még elbeszélgetett három újságíróval, köztük Jánossal, és melleleg megjegyezte, hogy Losonczy Gézával együtt Szász Béla már október 6-án igyekezett Rajk László temetésén elmondott beszédével az ellenforradalmat kiiktatni. János tudta, hogy Cséby, aki most vezérőrnagy egyenruhát viselt, az ÁVH börtönében zárkatársam volt. Talán ezzel az odavetett mondattal akart figyelmeztetni küszöbön álló letartóztatásomra, mert feltételezte, hogy János első dolga lesz közölni velem a hallottakat. »A legokosabb most eltűnni« – mondotta János és végre leült. (...) »Mit szándékozol tenni?« »Felelősségre vonom Csébyt« – válaszoltam habozás nélkül.

Másnap korán reggel fel is hívtam telefonon a lakásán. Köntőrfalazás helyett menten szemére vetettem, hogy ha valami kifogása van ellenem, mért nem a szemembe mondja meg, miért idegeneknek, a hátam megett. Nem ezt vártam tőle, annál kevésbé, hiszen a börtönben az utolsó cigarettáját is megosztotta velem. »Te osztottad meg« – válaszolta Pedro (Cséby ezt a fedőnevet viselte a spanyol polgárháborúban), és hozzátette: beszélni akar velem, lehetőleg mielőbb. (...) (Cséby hivatalában) A beszélgetés lassan, tapogatózva kezdődött, hovatovább mégis szóba került, hogy a kommunista pártgyűléseken olyan felszólalások hangzottak el: vissza kell hozni Rákosit, [SZJ] a Rajk-per börtönéből kiszabadult és rehabilitált vádlottait újra felülvizsgálni, bíróság elé állítani, mert sokan közülük nyilván valóban imperialista ügynökök voltak, amit mi sem bizonyít világosabban, mint hogy csaknem valamennyien Nagy Imre oldalára álltak és részük volt az ellenforradalom előkészítésében, emellett következetesen rágalmazták az ÁVH-t, a szovjet és magyar kommunista vezetőket. »Nem kell ezt komolyan venni« – legyintett Cséby –, »itt alapvető változásoknak kell vég-

bemenniük.« Kétkedésem láttán csaknem haragosan vágta oda: »Ha nem lesz változás, megdöglenek.« Felindulása, de kivált a »megdöglenek« kifejezés elképesztett. »Ők« döglenek meg? Hát Cséby elkülöníti magát Kádártól, Münnichtől, az oroszoktól? Ha igen, miért vállalta megbízatását? Mert mint hivatásos forradalmár, akárcsak a zsoldos katonák, annak a szolgálatába áll, aki fölfogadja? És jelenleg nincs más elképzelhető munkaadó, csak a forradalmat letörő hatalom? Avagy oroszországi tapasztalatai ellenére, és bár a forradalom előtt rokonszenvenvel figyelte a magyar kommunista vezetők ellen fellobbanó és mindinkább izmosodó, szervezetlen ellenállást, most mégis el tudja képzelni, hogy a munkások betiltása, vezetőiknek letartóztatása, a tömeges akasztások, az elnyomó gépezet fokozatos újjászervezése ellenére, megvalósulhatnak még ifjúkori szocialista álmai? Avagy önmaga számára csak azt a lehetőséget látja, hogy beletörődjék abba, ami történt, meg történni fog és így megmaradjon az uralkodó rétegben? Közben elaltatja majd kételyeit, igyekezik saját személyét távol tartani szennyes intrikáktól, cinikus gaztettektől, és így megnyugtatta lelkiismeretét: ő maga nem felelős az erkölcsi érzékét megcsúfoló cselekedetekért. Bizonytal akadnak mások is, akik ilyen ambivalensen gondolkodnak. Némi tünődés után válaszoltam. Az én meggyőződésem szerint is lesz változás. A bosszúállás időszakát nyilván enyhülés követi, hiszen sztrájkoló munkásokat, tétlen parasztokat, néma írókat, a csigaházba visszahúzó lakosságot nem lehet kancsukával kormányozni, még kevésbé termelésre, munkára készíteni. Igen, de a behemót szomszéd árnyéka mindenkor ráborul majd az országra és különféle megalkuvásokra kényszeríti. Ami engem illet, ezeket a jövődöbéli elkerülhetetlen megalkuvásokat aligha leszek képes vállalni. A történetek után lehetetlenség számomra, hogy mást mondjak vagy írjak, mint amit gondolok, esetleg virágnyelvbe meneküljek, az utcán folyvást hátrapilllogjak, nem követ-e valaki és – akár a forradalmat megelőző időkben – azzal a tudattal emeljem föl a telefonkagylót, hogy valahol hangszalagra veszik, amit mondok. (...) »Béla, ha te így gondolkodol, el kell hagynod ezt az országot.« »Ha ez lett volna a tervem, korábban kellett volna végrehajtanom. Most már késő. A határokat ismét lezárták, a foghíjas aknazarakat helyreállították...« »Nem is úgy gondolom, hogy egy gályában menekülj át a határon – vágott közbe Cséby – útlevelet fogsz kapni.« »Útlevelet?« – kérdeztem. – »Hát úgy ismertél meg engem Pedro, hogy ha külföldre mennék, befognám a számat?« »Ugyan – mosolygott hajdani zárkatársam –, mit mondatsz te nekik, amit még nem tudnak?« Elgondolkoztam, aztán hozzátette: »Te itt Magyarországon sokkal veszélyesebb vagy számunkra, mint Nyugaton.« Ahogy a »megdöglenek« szóval az imént még látszólag elhatárolta magát az uralomtól, a »számunkra« plurálisával azonosította magát vele. Fontolgattam ezt a kettősséget, meg azt is, vajon saját álláspontját közli-e velem, avagy megbízatásból lyukadt-e ki ajánlatára. Engem akar-e, régi börtönbarátságunkra emlékezve, megszabadítani az orosz hódoltság következményeitől vagy a rendszert a hozzám hasonlóktól. Jóideig egyikünk se szólt, majd Pedro törte meg a hallgatást. »A napokban beszélék Münnichhel és meg fogod kapni az útlevelet.« A háború idején évekig ettem az emigráció kenyereit. Tudtam, mi az, magyar tollforgatónak külföldön élni. Anyanyelvén csak szűk körhöz szólhat, ha magyarul könyvet ír, maga fedezheti a nyomdaköltséget, ha pedig történetesen lefordítják, szövege elsatnyul, elveszti ízét. De még nyomasztóbb, hogy nincs körötte az élő, változó társadalmi, nyelvi légkör, a talaj, amibe gyökereit elereszthetné. »Hát nem kell neked az útlevél?« – kérdezte Pedro szinte élesen. Amikor betegségem és a második orosz megrohanás után Budapest romos utcáit jártam, azt mondtam magamban: »Ebből az országból nem lehet elmenni.« De nem vagyok egyedül. Ráerőszakolhatom-e a hozzám tartozókra, főleg pedig tízéves fiamra a csatlósország kétszínű, hazug életét, csak azért, mert én külföldön partravetett csukának érezném magam? Határoztam. És amikor Pedro másodszer megkérdezte, kell-e nekem az útlevél, így válaszoltam: »Csak akkor kell, ha feleségem, fiam és elvált feleségem, aki nem is magyar nemzetiségű, szintén kap útlevelet.« »Azt hiszem, még ez is megoldható lesz – mondta Cséby kissé elgondolkozva. – Majd beszélék Münnichhel.« Ezután már csak néhány közömbös szót váltottunk, és azóta sohasem láttam Pedrót. (...) Elutazásunk előtt elküldtem Pedrónak Cervantes Don Quijotéját, amelynek fordítását nemrég dolgoztam át. Az ajánlásban mindkettőnket a búskepű lovaghoz hasonlítottam, aki ki akarta egyenesíteni a világot

1986-ban, a Yorkshire Television *Mikor látta apámat utoljára* címen dokumentumfilmet készített. Rajk László kereste fel Angliában Schöpflin Gyulát, Szász Bélát, találkozott a perről tudósító Peter Fryer angol kommunista újságíróval, a Daily Worker munkatársával. Utóbb, 1956-ban Fryer már távol állt egykori önmagától. Amikor ennyi év után a British Múzeumban szembesült annak fiával, akinek halálos ítéletéről pontosan, kérdések nélkül számolt be, már más ember volt. 1949-ben Fryer nem volt egyedül, számos nyugati kommunista hitte el, hogy a perben elítéltek tényleg bűnösök voltak. Amit tapasztalt, az utóbb őt is nagyon megviselte. Rajk a film budapesti jeleneteiben Vásárhelyi Miklóssal és Hegedűs Andrással beszélt, akik 1949-ben még nem kételkedtek a perbe fogottak bűnösségében. S felkereste a Lóczy utcai csecsemőotthont, ott állt az épület előtt, mögötte a Bauhaus villa, tömören, indulatmentesen, és kérlelhetetlen pontossággal mondta el, mint teltek az apja kivégzése utáni évek, mikor anyja is börtönben volt, s még mit sem tudott fiáról. S ugyanolyan türelmesen bemutatta az angol nézőknek az általuk készített szamizdatok egy részét Koestler *Nappali sötétség* és Orwell 1984 magyar fordítását, s Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című ma is nélkülözhetetlen forrását.

A film végén Rajk László felkereste a Munkásmozgalmi Pantheont, pontosabban szülei ott lévő sírját. Mögötte Olcsai Kiss Zoltán szobra s a Pantheon falán a felirat: *A kommunizmusért, a népért éltek*. Mint ő maga ott is elmondta, s jól látta: apja azt a rendszert építette, amely utána végzett vele is. A film végén Rajk nagytotálban, a sírok között közeledik a vele szemben álló kamera felé. *Akkor és ott széjjelválaszthatatlan volt mindaz, amit ő soha nem tekintett egynek*. Az apját, akivel közös fényképét Reismann Marian készíttette, akinek utóbb, a róla a Lóczyban készített fotográfiaja alatt Ko. I. név áll. Reismann hallgatott erről, akkor is, amikor már különösebb veszély nélkül beszélhetett volna.

2010 után Rajk számos, egymással összefüggő hiányról készített digitális frottázokat. Ezekből a képekből hiányoztak egyes elemek, amelyek a valóságban már régen nem voltak meg, vagy nem voltak hitelesek. Így járt el azzal a fényképpel is, amely anyját, apját s őt magát ábrázolta egy pályában, melynek származási helyéről és történetéről Nadas Péter számolt be a *Világló részletek* második kötetében.²⁴ *S akármilyen kíméletlen volt: eltüntette, kivakarta magát a képről. Nem láthatatlan, hanem felismerhetetlen lett*. Pontosán felmérte, hogy miként lehet a *tapasztalható hiánnyal* érzékeltetni, hogy mit is jelentett a nevekkal való sötét bánásmód. Rajk, Györk, Kovács, László, István – így együtt, mintha egy rémálom lenne. A tulajdonnevek többszáma, ugyan-

ferdeségeit. Azóta Pedro meghalt, én egyelőre csak megvénültem. De a világ ferdeségei megmaradtak.”

Beszélő-beszélgetés Szász Bélával, Orosz István, in Beszélő, 1986/1.

²⁴ „Az újszülött Lacikát végül is abba a legfinomabb gyapjúval bélelt, a legfinomabb damasztból készített és brüsszeli csipkével szegélyezett pályába helyezték, amelybe Eugenie dédanyám őt újszülöttjét... Ebbe pályáztak engem, aztán Kati unokatestvére, majd Pál öcsém, míg egy szép napon a mindenórás Rajk Júlia valamilyen nőszövetségi értekezlet szünetében a Széchenyi utcában arról panaszkodott anyámnak, hogy nem tudja, mit fog csinálni, mert nem kapni pályát. Akkor majd megkapja a mienket, válaszolta erre az anyám, s másnap reggel vitte a Széchenyi utcába a pályát, s így a maga brutális módján elvágta a finom családi köteléket. Végül is az ő szemében a kommunisták nagy családja volt az igazibb család. Rajk László e családban a legnagyobb becsben állt, bár nem állítom, hogy szerették volna.” (124)

azon emberi lény kényszerű névcseréi, melyek összefüggéseiről egykor mit sem tudott, nem csekély mértékben kikezdte az önazonosságban döntő szerepet játszó tulajdonnév használatának értelmét. Az élettörténet kikezdetlenül egyedisége, a narratíva és a név közötti lehetséges összefüggés nem akart, hanem kapott örökség volt. Egykor ugyanazt a nevet viselte két ember: az apa és a fia. Az előbbi már rég halott volt, mire az utóbbi, a fia már beszélhetett volna vele, addigra már csak kérdezhetett róla. S velük történt meg az az abszurdum, hogy a politikai fikcionalizmus végrehajtói által meggyilkolt apa nevét, halála után hosszú évekkel, *saját kérésére* változtatták oda/vissza. Mindez visszavonhatatlanul meghatározza azt, amit valaki, bármelyikünk, gondolhatna magáról.

2004 májusában Rajk László írt egy cikket az Élet és Irodalomba: *Az elárult állampolgár – a magyar Holokauszt emlékére*, melyhez egy számítást is mellékelte.

„Ha a számokat folyamatosan, egymás után leírnánk 1-től 437.000-ig, ez 917,8 órát venne igénybe az alábbiak szerint:

1-től 1.000-ig 10 perc

1.000-től 6.000-ig 360 perc

6.000-től 100.000-ig 2.700 perc

100.000-től 437.000-ig 52.000 perc

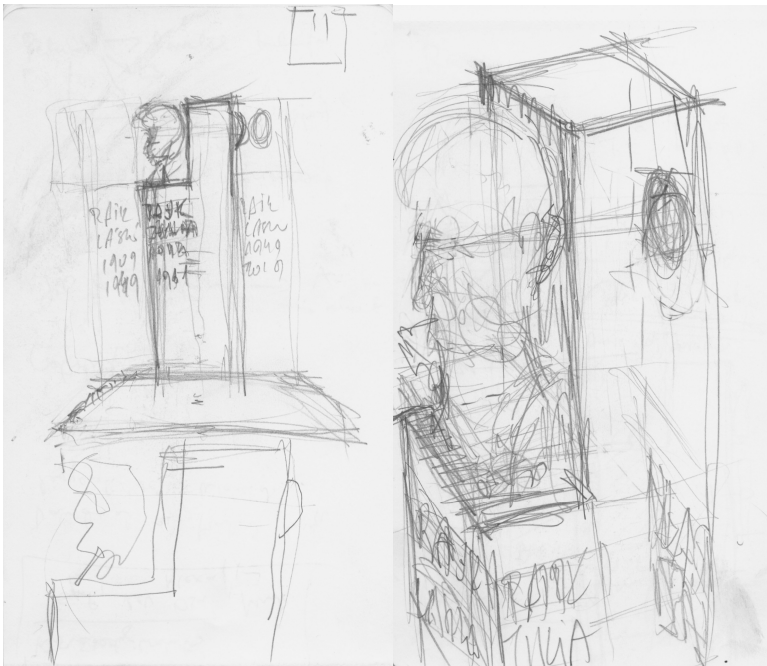
összesen 55.070 perc, azaz 917,8 óra, ami 10 órás munkanap esetén 91 és fél, 12 órásnál 71 és fél nap. 437.000 magyar embert 56 nap alatt gyilkoltak meg Auschwitz-Birkenauban. Arról nincs megbízható adat, hogy a gyilkosok milyen időbeosztással működtek.”

437.000 szám, *nevek nélkül*. Nem szabadulhatunk meg attól a gyanútól vagy fel- és beismeréstől, hogy Rajk nem volt abban a helyzetben, hogy elválaszthassa a saját élettörténetét attól, amit a fenti számok jelenítenek meg. Nem pusztán a feddhetetlenül tisztességes ember filoszemitizmusának vagy amúgy erős szolidaritásának a kérdése volt mindez. A nevével bonyolult viszonyban álló, a saját név folyamatos azonosságát elvesztett ember számára a számok leírásának programja nem volt független az abban való magára ismeréstől. *Hiszen a 437.000 ember csak egy részének a neve ismert*. S közben az Auschwitzban, a magyar Holokauszt-kiállítás tervező Rajk magyar neveket talált az épület falán, pontosabban a téglákba vésvé, s azokról is frottázsokat készített.

S itt van a történet vége. Rajk és a szülei ma egy közös sírban nyugszanak, odébb a Munkásmozgalmi Pantheontól, odébb az annak közelében lévő Kádár sírjától, aki élete utolsó, sokszor idézett és félreértett beszédében éppúgy idézte Rajkot, mint Nagy Imrét, ugyancsak neveik nélkül: a gyilkosságok mindegyikében való részvételétől sújtva.

Apja: Rajk László története mindannyiunkra tartozik. Tartozik ránk a politikai fikcionalizmus áldozatává lett kommunista meggyilkolásának, kivégzésének története. És tartozik ránk, fiának, annak a szabad és végtelenül egyenes, türelmes és háboríthatatlanul tisztességes embernek a munkássága, aki felbonthatatlan ellentmondások között nőtt fel, élte le az életét, szabadon, úgy, hogy közben soha nem felejtette el, hogy mi történt, történik vele minden áldott nap.

Ez az írás nem létezne Rajk Judit türelme és folyamatos segítségnyújtása nélkül. Nagyon sokat jelentett a kiváló levéltáros és történész, a 2016-ban elhunyt Varga László munkája: a *Kádár János bírái előtt, Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956* című kötete, amely nélkülözhetetlen forrás a Rajk-per esetében is (Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001). Ennyi évvel halála után köszönettel tartozom sokunk számára nélkülözhetetlen munkásságáért. Ugyancsak köszönöm a Blinken OSA archívumnak, Rév Istvánnak, Székely Katalinnak a segítőkész közreműködését, amely nélkül lehetetlen lett volna ezt a szöveget megírnom. Hasonlóképp köszönöm az ELTE és az MTA Könyvtára munkatársainak ugyancsak nélkülözhetetlen segítségnyújtását. Sokat tanultam a Rainer M. Jánossal folytatott beszélgetésekből, és sokat jelentett Schmal Alexandra munkája is, aki e szöveg több változatát látta s javította. Köszönöm mindkettejük áldozatkész türelmét. S nem tudom, mint lett volna, ha halála után, valóban nem sokkal, nem jelenik meg Rajk László *A tér tágassága* című életútinterjúja, amelyet Neki már nem köszönhettem meg, ellenben az azt készítő Mink Andrásnak itt és most igen. Köszönettel tartozom Bárány Tibornak, aki felhívta a figyelmem a fikcionalizmus, mint azt remélem, ebben az írásban is kiderült, politikai kontextusban is érvényesíthető kérdésére.

A Rajk-család síremlékének vázlatterve. Rajk László egyik utolsó rajza (2019. szeptember 4.)